

David Rijser
Arachne en de imams

*Mediterrane cultuur
als gedeelde antieke erfenis*

Boom

Deze publicatie is mede mogelijk gemaakt door
financiële bijdragen van Stichting Oosters Instituut, Juynboll Stichting,
Gravin van Bylandt Stichting

© 2024 David Rijser | Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 j° Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprerecht te Hoofddorp (Postbus 3060, 2130 KB, www.reprecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van artikel 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912. Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bijvoorbeeld een (digitale) leeromgeving of een reader in het onderwijs (op grond van artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting Uitgeversorganisatie voor Onderwijslicenties (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.stichting-uvo.nl).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

Vormgeving omslag: René van der Vooren
Vormgeving binnenwerk: Marry van Baar

ISBN 9789024458974

NUR 683, 694, 680

www.boom.nl

[D]ie ganze Kultur des nord-, öst- und westlichen Europa
ist ein Gewächs aus römisch-griechisch-arabischem Samen.

Herder, *Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*

Voor Jan, sera tamen

INHOUD

Voorwoord	9
Overvloed en onthouding	13
Weven en wijven	19
Vertel eens op	22
Spinnen	26
Vrouwenrollen	31
Arabesken lezen	34
De Aeneis	50
Rode draad	53
Cherchez la femme	57
Oost west, thuis best?	61
Niet-nederige koninginnen	67
Van schilden en borstkurassen	72
Open of gesloten vorm?	81
Labyrinten	85
De wereld vanaf je tapijt	92
Kerkenpaden	102
Goden en de Godheid	109
Augustinus' reizen	115
Come and pay your respects	121
Continuïteiten	130
Schoolreizen	141
Dode steden en levende Berbers	148
Morsdood	154

Connectiviteit	160
Eros, onoverwinnelijk in de strijd	164
Het labyrint als poldermodel	167
Antieke stereotypen?	177
Play it, Sam	181
Onzichtbare patronen	184
Dankwoord	189
Bibliografische verwijzingen en verantwoording	191
Illustratieverantwoording	207

VOORWOORD

[D]ulces ante omnia Musae, quarum sacra fero ingenti percussus amore
Vergilius

Bij een recent interview met Lale Gül liet Jeroen Pauw een fragment uit een conference van cabaretier Hans Teeuwen zien, waarin deze even vaardig als ongenueanceerd de gemeenplaats van de achterlijkheid van de islamitische cultuur in het afgelopen halve millennium bespeelt en vol bijtend sarcasme uitroept: ‘Als je kijkt hoe [islam] de afgelopen vijfhonderd jaar heeft bijgedragen aan de vooruitgang, de wetenschap, de kunst [...] de homo-emancipatie’ om af te sluiten met de stelling dat het indrukwekkendst van die cultuur de ‘lichtvoetigheid’ en het ‘joie de vivre’ is.

Teeuwen heeft een punt, maar niet, zo betoog ik in dit boekje, het punt dat hij wil maken. Alle fundamentalisten hebben nu eenmaal moeite met plezier, van welk geloof ook. De omstanders van het kruis op Golgotha werden juist om het feit dat ze lachten, in de woorden van Händels *Messiah*, ‘dashed to pieces’ door de Heer. Anderzijds is het wat islam betreft evident dat er vandaag buiten fundamentalistische kringen (en zelfs erbinnen, achter gesloten gordijnen) heel vrolijk en lichtvoetig geleefd kan worden; en trouwens ook dat dit al even uitbundig gebeurde in de vijfhonderd jaren van het Osmaanse Rijk waar Teeuwen op lijkt te doelen.

Niettemin roepen de gemeenplaatsen over enerzijds de westerse vooruitgang naar het triomfantelijke einddoel en anderzijds de oosterse stagnatie in eeuwige cirkelgang die Teeuwen bespeelt vragen op;

en dat geldt ook voor de vermeende afwezigheid van een islamitische bijdrage aan wetenschap, kunst, homo-erotiek en levensgenot. Niet alleen of dat nu echt allemaal zo is – dit boek betoogt dat juist op deze terreinen de bijdrage van het oosten in de vroegere Middeleeuwen daadwerkelijk zeer indrukwekkend is. Maar ook of we altijd al hebben neergekeken op dat oosten, en, voor zover niet, hoe het dan komt dat velen het juist nu weer doen.

Ik heb me met die vragen niet ingelaten omdat ik het islamdebat nog maar eens wil voeren, maar uit nieuwsgierigheid, omdat ik op zoek ben naar de oorsprong van gemeenplaatsen, zoals te verwachten valt bij iemand die zich op de universiteit bezighield met het bestuderen van de reactie van latere periodes op eerdere tijden. Tegelijkertijd wil ik als classicus proberen verder te kijken dan de conceptuualisering van oriëntalisme zoals bij Edward Saïd, die vooral uitging van de negentiende-eeuwse situatie en de gevolgen daarvan, zonder veel aandacht aan de oudheid te besteden die aan islam voorafging.

Daarom richt ik me, anders dan de cabaretier, hier juist niet primair op de afgelopen vijfhonderd jaar, maar op verschillende periodes die daaraan vooraf gingen, vooral op de late oudheid, die samenvalt met de eerste eeuwen van islam, en de klassieke oudheid zelf waaruit die late oudheid weer voortkwam. Zoals uit onderstaande pagina's zal blijken is het overigens beter om niet van islam maar van 'islamicaat' te spreken (ook al klinkt dat weer als zo'n door overgevoeligheid gegenereerd neologisme waar ook ik zelf kriegelig van word). 'Islamicaat' verwijst niet zo zeer naar de religie als naar de wereld waarin islamitische religie en cultuur domineerden. Dat verschil is vrij belangrijk, zo zal blijken. Ook richt ik me niet primair op politieke en sociale geschiedenis, maar op het soort beelden en het soort verhalen dat het 'islamicaat' en het westen van zichzelf gingen projecteren en over zichzelf gingen vertellen.

De Zenobia-lezing uit 2019 waaruit dit boekje is voortgekomen had geen overdreven lange gestatie (ik was uitgenodigd als vervanger), en ging mede daarom vooral uit van mijn eigen expertise als classicus. Die probeerde ik daar toen aan te wenden om de verschillen in opvatting over epos in de oudheid zelf te detecteren en te verklaren bij Vergilius en Ovidius: de eerste serieus en doelgericht, de tweede ironisch

en meanderend. Ik probeerde vervolgens na te gaan hoe dat verschil zich na de oudheid had uitgekristalliseerd in enerzijds het westen en anderzijds de Arabische traditie. Uiteindelijk bleken die twee systemen veel minder makkelijk te scheiden dan op het eerste gezicht, en belangrijker, bleek dat het scherpe onderscheid tussen een Vergiliane en een Ovidiane gang door tijd en ruimte er in toenemende mate door latere lezers in was gelegd. Toch is het volgen van de twee modellen, juist door de tijd heen, een exercitie die nieuwe inzichten mogelijk maakt, zoals ik met dit boekje wil laten zien. Maar wat bij het uitwerken van die lezing vooral meer en meer bleek was hoe weinig, schaamtevol weinig, ik eigenlijk van de islamitische wereld wist. Ik heb ondanks serieuze inspanning en tijdsinvestering die deficiëntie bij lange na niet kunnen wegwerken, en wat ik hier beweer is dus nog altijd werk in uitvoering.

Ook daarom wil ik de lezer vragen om wat volgt vooral als een verkenning te zien, een cultuurhistorisch gedachtenexperiment, of als u wilt een cultuurhistorisch essay. Dat essay gaat over ‘open’ en ‘gesloten’ vorm in literatuur, beeldende kunst, architectuur en theologie, en af en toe ook politiek. Uitleg volgt, eerder bewust dwalend dan doelgericht, in de volgende hoofdstukken. Maar een arabist ben ik niet, zelfs een gespecialiseerde mediëvist ben ik niet, en ik vraag daarom begrip voor het feit dat ik me waag op terrein dat voor mijzelf relatief onbekend is, maar voor specialisten *gefundenes Fressen*. Dat begint al bij mijn titel, die beter dan van imams van sufi’s had kunnen spreken, maar op een of andere manier zo toch beter klonk.

Ik maak dus geen aanspraak op de expertise die geannoteerde cultuurgeschiedenis van een zo lange en complexe periode mogelijk maakt (al voeg ik korte bibliografische eindnoten bij elke sectie om tenminste aan te geven wat me in het bijzonder heeft geïnspireerd), en moet er onvermijdelijk genoeg mee nemen dat een en ander op de velen die meer weten dan ik de indruk van amateurisme zal maken. Maar zoals Tennyson zei: “Tis better to have loved and lost than never to have loved at all”. Misschien is het een excuus dat ik al sinds mijn vijftiende jaar (toen mijn moeder die eens wat nieuws wilde meenam naar Istanbul en de Ionische kust) met even grote fascinatie als plezier in de Levant rondreis, en al heel vroeg begon te zien hoe

zeer de antieke wereld rond de Middellandse Zee een smeltkroes was waar mijn geliefde Grieken en Romeinen slechts samenstellende delen van waren.

Maar de belangrijkste reden om mijn pogingen, onvoldragen als ze zijn, toch te publiceren, is dat ik hoop dat de cultuurhistorische kennis waar ik wel aanspraak op hoop te kunnen maken in deze verscheurde wereld en in een klimaat van polarisatie en uitsluiting misschien kan helpen om misverstanden uit de weg te ruimen, misverstanden die in de Nederlandse politiek juist vandaag een kwalijke rol spelen; en misschien ook meer duidelijkheid kan verschaffen over wanneer we in de afschuwelijke situatie die nu het Midden Oosten teistert beland zijn, een situatie die juist doordat ze een erfelijke vloek lijkt waarin de ene misdaad de andere oproept, de suggestie kan wekken dat het allemaal altijd zo geweest is, ten onrechte, denk ik. Dat op zijn minst tot ca. 1100 de verschillende culturele en religieuze identiteiten nog respectvol met elkaar omgingen heb ik hier proberen te schetsen. Hoe en waarom het daarna zo mis heeft kunnen gaan moet ik voorlopig nog grotendeels terzijde laten.

Het zal hoop ik duidelijk zijn dat fundamentalisme, in welk gremium ook, me een gruwel is, dat ik dogmatisch en rechtlijnig denken wantrouw en intolerantie als de grootste bedreiging voor een rechtvaardige samenleving zie. Eén van de redenen om dit boek te schrijven is om te laten zien dat een van de subtielste en meest tolerante denkers uit de antieke wereld, Vergilius, ten onrechte door latere westerse lezers als een voorbeeld van rechtlijnigheid is gezien. Maar het belangrijkste is in mijn ogen om te proberen te laten zien dat de kunsten en de literatuur uit het verleden niet alleen vele verhalen te vertellen hebben, maar ook ons heden zinvol en beredeneerd kunnen informeren, en ons in dat proces tegelijkertijd kunnen vermaken. Na mijn dierbaren en vrienden ontleen ik mijn grootste levensvreugde aan de kunsten. Die heb ik hier willen laten spreken. Ik kan alleen maar hopen dat mijn benadering hier niet als kwetsend of ergerlijk wordt ervaren, en zoveel mogelijk mensen van goede wil redelijk voorkomt.

OVERVLOED EN ONTHOUDING

Als na een orkaan, dringt ook van een oorlog de volledige omvang van de catastrofe pas goed tot je door als het stof is gaan liggen. De zichtbare stilte in de verwoeste zoek van Aleppo spreekt boekdelen: ooit een van de mooiste van de Levant, vol gedempt rumoer, belofte van leven, terwijl felwitte bundels invallend zonlicht zich door het duister boorden en de rollen zijde ruisten. Wie er rondliep waande zich in een boeket, piramides kruiden, laden met sieraden, kruiken smedige olie, manden lekkernijen – alles leek binnen handbereik, de verste verte tastbaar nabij, onder het tikken van triktrakstenen en het geroezemoes uit een theehuis op een kruispunt van het labyrint.

De wirwar, verlokking, veelheid en zinsbegoocheling van zo'n bazaar worden beeldend beschreven aan het begin van *De vertellingen van Duizend-en-een-nacht*. Een sjouwer leunt op zijn mand in de bazaar van Bagdad wanneer de fonkelende ogen van een jonge vrouw hem vanachter haar zijden sluier bevelen mee te gaan, voor de boodschappen:

Ze liep voor hem uit, klopte op een deur en een oude Christen deed open. Ze gaf hem een dinar en kreeg een olijfgroene kruik met wijn. Voor een fruitwinkel bleef ze staan. Ze kocht gele en rode appels, Turkse kweeperen, Palestijnse perziken, jasmijn uit Aleppo, lelies, bosbessen en reseda's uit Damascus, limoenen en sultan-sinaas-appels, madeliefjes, anjers, viooltjes, anemonen en gra-

Een straat in
Aleppo na de
verwoestingen
sinds 2012.

naatappelbloesems. De sjouwer stopte het allemaal in
zijn mand en liep achter haar aan. (Van Leeuwen 1/2, 98)

Zo gaat het door: ‘Had u dat gezegd, had ik een ezel meegenomen!’
De dame glimlacht en tikt tegen zijn nek: ‘Optillen en doorzetten.’
Men arriveert bij een huis achter een hof, de met ivoor en goud
beslagen deuren zwaaien open en

een volmaakte, stralende schoonheid [verscheen], met
een voorhoofd als de halve maan, ogen als die van een
gazelle of een kalf, wenkbrauwen als de maan in ja’baan,
wangen als rode anemonen, een mond als het zegel van
Soelaimaan, rode lippen als kornalijn, tanden als parels
in koraal, een nek als een lekkernij die een sultan wordt
aangeboden, een boezem als een fontein, borsten als
granaatappels, een buik met een navel die groot genoeg

De zoek in Aleppo
vóór de verwoesting.

was voor een half ons benzoëzalf. [...] Toen de sjouwer haar zag, raakte hij bijkans buiten zinnen. De mand viel bijna van zijn hoofd en hij zei tegen zichzelf: 'Zo'n gezegende dag heb ik nog nooit aanschouwd.' (Ibidem, 101)

Dat zo'n catalogus in een lange traditie staat, blijkt uit Ovidius' *Amores*: 'zoals ze daar voor mijn ogen stond zonder kleren, was nergens op haar hele lichaam ook maar één smet te bekennen; wat een schouders, wat een armen, ik zag ze, ik raakte ze aan; wat was de vorm van haar borsten gemaakt om te betasten; wat een prachtige buik vlak onder die strakke boezem! Wat een enorme, schitterende

heupen! Wat een jongensdijen! Het was te veel om op te noemen' (*Amores* 1.5.21-3). Ook daar graast de door Eros voortgestuwde mannelijke blik een schier oneindige rij verlokkingen af, als die van een schooljongen in een speelgoedwinkel. Maar de passage uit de *Duizend-en-een-nacht* is subtieler. Dat is mede te danken aan de correspondentie tussen de verschillende schoonheden van de dame en de veelzijdige verlokkingen, de geuren en kleuren van de omgeving waarin ze verschijnt, die van de zoek.

Een parallel tussen Eros en overvloed wordt fijntjes aangestipt door het noemen van de *sja'baan*, de achtste maand van de islamitische kalender, voorafgaand aan de ramadan. Omdat men (uit zin of tegenzin) de allereerste verschijning van het eerste streepje maan waarmee de vastenmaand begint scherp in het oog hield, is dat eerste streepje uitzonderlijk dun, en sierlijk, als de wenkbrauwen van de dame die opendoet. Alleen: de kruier komt bij haar verschijning nu juist níét in de stemming voor onthouding. Voor een vrome moslim is de passage dus net zo politiek incorrect als die van Ovidius vandaag, beducht voor de koloniserende *male gaze* als we geworden zijn. Beide passages bruisen overigens van een ironie die zulke bezwaren kan relativiseren: de dames blijken de touwtjes steviger in handen te hebben dan de beschrijving van de verlekkerde blik doet vermoeden.

De hoofdmoot van het feest dat zich voltrekt achter de poort waardoor kruier en dame naar binnen gaan, is een bonte verzameling verhalen verteld door een al even bonte verzameling van karakters. Onder hen niemand minder dan de fameuze kalief van Bagdad in zijn glorie tijd, Harun al-Rashid (766-809), die in vermomming door het nachtleven van Bagdad placht te zwerven – alweer een motief dat uit 'klassieke' teksten bekend is.

Op dat feest gaan ook de verhalen naadloos en onnavolgbaar als de steegjes van de bazaar in elkaar over: drie dames vertellen, maar ook drie derwisjen; in dat van de tweede zit dan weer een nieuw verhaal ingebed, en voor wie de draad nog niet kwijt is, is de episode als geheel weer onderdeel van een overkoepelende raamvertelling over Sjahrazaad – Sjahrazaad die immers koning Sjahri-aar net zo lang en net zo spannend de verhalen blijft vertellen die